

Nieznane rękopisy ze zbiorów polonistycznych Biblioteki Narodowej w Kijowie. Prezentacja źródła

Walentyna Łoś

UNIWERSYTET JAGIELLOŃSKI

ORCID: 0000-0002-9748-8844

ABSTRACT

Unknown manuscripts from the Polish language collection of the National Library in Kiev: source presentation

The article is devoted to the studying unknown Polish archives on the territory of Podol, Volhyn and Kyiv region in the 17th–20th centuries, which are kept in the collection of the Manuscripts Institute in the W.I. Vernadski National Library of Ukraine.

The article describes the newly established collection of Polish documents, focusing on the manuscript heritage of Roman Catholic monasteries, the sources of Polish education in the 19th century (Liceum Krzemieniecki), and mentions unknown autographs of Polish artists in the eastern borderlands in 19th century and other interesting facts.

The collection is a real treasure for the researcher of the Polish heritage of the former Polish-Lithuanian Commonwealth.

KEY WORDS: manuscript heritage, Catholic monasteries, Podol, Volyn, Kyiv region, autographs, literary heritage, borderlands

SŁOWA KLUCZOWE: dziedzictwo rękopiśmienne, klasztory katolickie, Podole, Wołyń i Kijowszczyzna, autografy, spuścizna literacka, kresy

W ubiegłym, 2021 r. dzięki współpracy badaczy oraz instytucji polskich i ukraińskich został opublikowany pochodzący ze zbiorów Biblioteki Narodowej Ukrainy rękopis *Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia wypisany roku 1757 dnia 24*¹. Profesor Jarosław Dumanowski, kierownik Ośrodka Badań nad Historią i Kulturą Kuchni i Żywności oraz współwydawca rękopisu, podkreśla, że rękopis ten jest dla historyków kuchni wyjątkowym znaleziskiem, prawdziwą sensacją, ponieważ zawiera ponad 1000 receptur, z czego niektóre wywodzą się z XVI w.² Omawiany tekst pochodzi z nowo powstałego (w ostatnim dziesięcioleciu) i mało znanego wśród badaczy zespołu poloników z Instytutu Rękopisu Biblioteki Narodowej w Kijowie. Jak widzimy, nowe odkrycia są nadal możliwe i zachwycają badaczy.

Wiadomo, że najwięcej z rozproszonych w instytucjach bibliotecznych Ukrainy poloników znajduje się w zbiorach archiwalnych w Kijowie i Żytomierzu, a oddziały rękopiśmienne bibliotek pozostają częściej poza zasięgiem uwagi. Natomiast dość często te rękopisy budzą duże zainteresowanie badaczy, ponieważ są przechowywane w jednym egzemplarzu i czasami całkiem nieznanie historykom.

Zbiór archiwaliów, w którym odnaleziono rękopis z historii kuchni, właśnie należy do takich. Rzetelne jego badanie może doprowadzić do znalezienia jeszcze innych dzieł, więc celem artykułu jest prezentacja nowo

¹ *Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia wypisany roku 1757 dnia 24 lipca*, J. Dumanowski, S. Bułatowa (oprac.), Warszawa 2021. Należy zauważyć, że w tym roku w Bibliotece Narodowej Ukrainy ma zostać opublikowana monografia na ten temat badaczki Switłany Bułatowej, *Рукописна Полоника: подорожні потrawy з постем – памятка з історії кулінарії середини XVII століття у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*, монографія, Київ 2022.

² Por. „*Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia*” – perła odnaleziona w Kijowie, <https://www.polskieradio.pl/8/2385/Artykul/2592-316,Zbior-dla-kuchmistrza-tak-potr-aw-jako-ciast-robienia-perla-odnaleziona-w-Kijowie> [dostęp: 15.02.2021].

3 С. Булатова, *Археографічна й історична пам'ятка єзуїтів колегіуму Св. Яна в Ярославлі кінця XVII ст. З фондів Інституту Рукопису Національної Бібліотеки України імені В.І. Вернадського*, „Рукописна та книжкова спадщина України” 2014, вип. 18, s. 3–37; *eadem*, *Рукописна книга XVIII ст. з історії старопольської кухні „Zbiór dla kuchmistrza jak potraw jako ciast robienia” з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*, „Рукописна та книжкова спадщина України” 2016, вип. 20, s. 22–42.

4 Pod koniec lat 20. XX w. w ramach polityki korenizacji w Związku Radzieckim w Kijowie stworzono Instytut Polskiej Kultury Proletariackiej, który posiadał swoje archiwum. Oprócz niego działały też inne urzędy związane z polską ludnością: Centralna Biblioteka Polska czy Oddział Polski przy Wydawnictwie Państwowym dla mniejszości narodowych, Instytut Polski Wychowania Społecznego, Państwowy Polski Teatr itd.

5 С. Булатова, *Колекція документів релігійних і навчальних установ та приватних осіб польського походження* [w:] *Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису. Путівник*, Л.А. Дубровіна (ред.), Київ 2015, s. 237.

6 W latach 20. i 30. XX w. działał w Kijowie Instytut Polski Wychowania Społecznego.

7 Towarzystwo Badaczy Wołynia istniało w Żytomierzu w latach 1900–1917, zebrało i wydało sporo dokumentów z historii Wołynia.

powstałego zespołu oraz analiza jego treści, wprowadzenie do obiegu naukowego mało znanych lub nieznanych dokumentów polskiego rękopiśmiennego dziedzictwa z Ukrainy, ze szczególnym uwzględnieniem źródeł monastycznych.

Zespół 332 pod tytułem *Колекція документів релігійних та освітніх інституцій та осіб приватних польського походження* (Kolekcja dokumentów instytucji religijnych i edukacyjnych oraz osób prywatnych polskiego pochodzenia), który znajduje się w Instytucie Rękopisów Biblioteki Narodowej Ukrainy im. Wołodymyра Wernadskiego w Kijowie (dalej IR BNUW), został utworzony całkiem niedawno, na początku 2010 r. Pracownik naukowy Instytutu Rękopisów Switłana Bułatowa, która właśnie zajmuje się naukowym opracowaniem zespołu, wydała już kilka artykułów na temat niektórych części zespołu³, ale jest on na tyle bogaty i różnorodny, że wymaga kolejnych badań.

Zawartość zbioru archiwalnego, który łącznie zawiera 369 jednostek archiwalnych z XVI–XX stuleci, jest bardzo różnorodna i znaleźć tam można prawdziwe perełki z okresów dawnych i nowożytnych. Zbiór gromadzi dokumenty głównie z likwidowanych instytucji religijnych, dlatego jest tu sporo XIX-wiecznych ksiąg metrykalnych z rzymskokatolickich parafii łucko-żytomierskiej diecezji. Inna część rękopisów została przekazana z Instytutu Polskiej Kultury Proletariackiej⁴. Jest to najstarsza część kolekcji zawierająca wyciągi z ksiąg miejskich, ziemskich, sądowych i trybunalskich. Pakiet dokumentów majątkowych pochodzi z Instytutu Ekonomii Akademii Nauk Ukrainy⁵. Z kolei analiza pieczęci wskazuje na jeszcze szerszy zakres pochodzenia dokumentów. Przedstawione są tutaj pieczęci Biblioteki Instytutu Polskiego Wychowania Społecznego⁶ i Towarzystwa Badaczy Wołynia⁷, ekslibrysy biblioteki Iwana Lawrowskiego (kanonika z Przemyśla) oraz greckokatolickiej kapituły w Przemyślu i wielu innych osób prywatnych. Niektóre dzieła literackie znajdujące się w tym zbiorze pochodziły

z bibliotek prywatnych, np. prywatnej biblioteki Adama Domaradzkiego (Księgozbiór Adama Domaradzkiego). Słownik biograficzny podaje, że był to powstaniec listopadowy z Wołynia⁸, który widocznie zgromadził dość sporo egzemplarzy książek.

Przedstawiony tu krótki przegląd pochodzenia dokumentów to tylko zarys, wstęp do dalszych badań.

Zbiór jest na tyle różnorodny, że ciężko go klasyfikować. Prezentowane rękopisy obejmują akty, korespondencję, uniwersalia, manifesty, papiery osobowe magnatów i szlachty z XVI–XVIII w., dokumentację kościelną i klasztorną z XVIII–XIX w., materiały twórczości literackiej, dzienniki, zbiory biblioteczne z XIX stulecia, a także literaturę szkolną z XIX i początku XX w.

Do najwcześniejszej części zbioru należą wyciągi z aktów i aprobaty przywilejów polskich królów (od XVI w.). Z kolei najpóźniejszymi dokumentami są podręczniki, lektury, notatki szkolne z przełomu XIX/XX w.

Opis całości zbioru nie jest możliwy w jednym artykule, dlatego skupimy się na prezentacji poszczególnych bloków, najpierw na spuściźnie kościelnej, oraz omówimy niektóre nieznanne badaczom pojedyncze dokumenty.

Największą część semantyczną reprezentuje blok dokumentów kościelnych – 70 jednostek archiwalnych, prawie jedna czwarta całego zespołu. Możemy zobaczyć tu kościelne dokumenty mohylowskiego rzymskokatolickiego konsystorza, łucko-żytomierskiego konsystorza, dekanatów łucko-żytomierskiej diecezji: krzemienieckiego, mohylowskiego; księgi metrykalne pojedynczych kościołów z Wołynia, Braclawszczyzny i Kijowszczyzny, wizytacje rzymsko- i greckokatolickich kościołów z XVIII–XIX w. (korostyszewskiego, czudnowskiego, trojanowskiego), opisy kościołów, spisy parafialne ludności, księgi egzaminów przedślubnych, zbiory kazań i inne.

Są to niezwykle cenne źródła, ponieważ wiele kościelnych dokumentów mohylowskiej diecezji nie zachowało się lub przetrwały tylko ich fragmenty.

8 *Domaradzki Adam Damazy, h. Ostoja (1806–1863)* [w:] *Internetowy polski słownik biograficzny*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/adam-damazys-domaradzki-h-ostoja> [dostęp: 10.02.2021].

⁹ Інститут рукопису Національної Бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [dalej: IP НБУВ], ф. 332, № 73.

Prezentowana jest tu korespondencja rzymskokatolickich i unickich biskupów, mianowicie – połockiego arcybiskupa (późniejszego metropolity unickiego) JASONA Smogorzewskiego z lat 70. XVIII w., arcybiskupa połockiego JANA Krasowskiego z lat 1822–1823 oraz listy do biskupa łucko-żytomierskiej diecezji KASpra Borowskiego (1861).

Dziedzictwo rękopiśmienne klasztorów

Chociaż dokumentacja klasztorów zwykle była sporządzona w trzech egzemplarzach, mało z tego zachowało się do czasów dzisiejszych. Przykładem tego są klasztory z terenów ukraińskich dawnej Rzeczypospolitej (Podole, Wołyń i Kijowszczyzna). Informacje o nich są bardzo fragmentaryczne i dlatego rzadko są reprezentowane w literaturze naukowej. Należy więc osobno omówić rękopiśmienną spuściznę klasztorną prezentowaną w zbiorze. Przeprowadzona kwerenda źródłowa pozwala stwierdzić, że większość tych rękopisów to oryginały nieznanne współczesnym badaczom. Los prawie każdego tekstu również jest niezwykle ciekawy.

Znajdują się w tym zespole pojedyncze dokumenty należące do zakonów rzymskokatolickich: jezuitów, karmelitów bosych, reformatów, franciszkanów, bernardynów, dominikanów, duchaków oraz bazylianów na terenach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej z przełomu XVII i XVIII w. Omówimy teraz krótko dokumenty poszczególnych klasztorów.

Jezuici: Informacya o majetnościach Jarosławskich Societ[atis] Jesu, do collegium S. Jana należących, 1687, 240 k.⁹

Dawny kościół jezuicki św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Jarosławiu, obecnie kolegiata pw. Bożego Ciała, należy do najstarszych oraz najznacniejszych

placówek jezuickich na terenie Polski. Na przestrzeni dwóch stuleci swoją szeroką działalnością odegrał dużą rolę w życiu kościelnym na Rusi Czerwonej, jak pisze badacz tego klasztoru Kazimierz Leń¹⁰. Został on zbudowany w latach 1580–1594 z fundacji właścicielki Jarosławia Zofii z Odrowążów Tarnowskiej Kostkowej przy poparciu ks. Piotra Skargi. Po kasacie zakonu jezuitów w 1773 r. archiwalia klasztorne podzieliły smutny los swego zakonu i zostały rozproszone, a dużą ich część zniszczono. Tym bardziej rękopis znajdujący się w zbiorach Biblioteki Narodowej w Kijowie jest niezwykle cenną jednostką, która zachowała się do naszych czasów. Dokument ten został zbadany przez Bułatową, która podała informację o odkryciu tego rękopisu na początku XX w. (odnotowano to w załączniku do jednostki archiwalnej – zapisy na oddzielnym arkuszu w języku rosyjskim). Według przekazu historyczne losy manuskryptu były dość dramatyczne: we wrześniu 1914 r., podczas pierwszej wojny światowej, rękopis znalazł niejaki B[ugend], porucznik armii rosyjskiej, w piwnicy zamku Pawlosowa, majątności wcześniej należącej do kolegium jezuitów. Rok później w okolicach Jarosławia toczono zacięte bitwy, które spowodowały całkowite zniszczenie zamku w 1915 r.¹¹ O dalszym losie rękopisu nie ma żadnej wzmianki, wiadomo tylko, że trafił do zbiorów Biblioteki Narodowej w 1946 r.

Według autorki jest to swego rodzaju inwentarz klasztorny, który ma ponad 200 arkuszy ze szczegółowym opisem majątności kolegium, zawiera również mapy posiadłości oraz różne historyczne wiadomości. Rękopis jest datowany na rok 1686, chociaż zawiera informację z wcześniejszych lat. Według słów badacza archiwalnej spuścizny ojców jezuitów w Jarosławiu Lenia źródła majątkowe kolegium są fragmentaryczne i reprezentowane przez odrębne akta¹², co oczywiście powiększa informacyjną cennosc rękopisu. Bułatowa przypuszcza, że ten dokument był wśród spisu dawnych ksiąg archiwum klasztoru od 1698 r., więc prawdopodobnie odnaleziono część z rozproszonej spuścizny kolegium św. Jana w Jarosławiu,

¹⁰ K. Leń, *Rekonstrukcja archiwum dawnego kolegium jezuitów Św. Jana w Jarosławiu*, Warszawa 1983, s. 16.

¹¹ С. Булатова, *Археографічна й історична...*, s. 3–37.

¹² K. Leń, *op.cit.*, s. 250.

¹³ Patrz artykuł С. Булатова, *Археологічна й історична...*, s. 3–37.

¹⁴ B. Wanat, *Klasztor karmelitów bosych w Berdyczowie na Ukrainie*, Kraków 2007.

¹⁵ IP НБУВ, ф. 332, № 81.

¹⁶ Najpierw trzeba wymienić słynny druk z XVIII w. Gregorza od Ducha Świętego, *Ozdoba y Obrona Ukraińskich Krajów Przecudowna w Berdyczowskim Obrazie Marya, Watykańskimi Koronami od Benedykta XIV Papieża Ukoronowana*, Berdyczew 1765, oraz pracę wieloletniego badacza zakonu karmelitów bosych o. Benignusa Wanata (*op.cit.*).

¹⁷ W roku 2020 na konferencji poświęconej 700-leciu diecezji kijowskiej wygłosiłam referat o tym źródle. Publikacja ma być wydana.

co jest ważną wskazówką do rekonstrukcji archiwum¹³. Rękopis czeka na dokładną historyczną analizę.

Karmelici bosci

Kolejny cenny dokument należy do dziedzictwa karmelitańskiego, mianowicie – klasztoru karmelitów bosych w Berdyczowie. Klasztor ten, zwany Fortecą Najświętszej Maryi Panny, ufundowany w 1630 r. przez wojewodę kijowskiego Janusza Tyszkiewicza, należał do najważniejszych miejsc kultu religijnego, nauki i kultury na ziemiach ukraińskich. Mimo trudnego losu historycznego klasztor ten przetrwał do dziś. Znany jest ze swego słynnego cudownego obrazu Matki Bożej, zwanej królową Ukrainy, ukoronowanej w 1756 r.¹⁴ Rękopis, znajdujący się w zespole pochodzi z czasów koronacji cudownego obrazu Matki Bożej Berdyczowskiej i ma tytuł *Computus satis Aureus*¹⁵ (1750).

Jest to oryginał zapisany na pergaminie, zawiera listę osób, które przekazały darowizny na koronację, zwłaszcza na ozdobę ikony: sukienkę i ramy. Mimo że ikonę Najświętszej Maryi Panny Berdyczowskiej opisuje wielu badaczy¹⁶, ten dokument również jest nieznanym, a uwzględnia bardzo ważną informację na temat szlacheckich rodów Wołynia i Kijowszczyzny w wieku XVIII oraz ukazuje konfesyjność ludności tego terenu zamieszkiwanego głównie przez wyznawców obrzędu wschodniego (greckokatolickiego)¹⁷.

Oprócz tego nieznanego rękopisu znajduje się tu również wizytacja generalna klasztoru karmelitów bosych w Berdyczowie z lat 1786–1787.

Kilka dokumentów należy do dziedzictwa zakonu franciszkanów oraz różnych jego gałęzi, mianowicie – reformatów i bernardynów.

Reformataci

Rękopiśmienna spuścizna Zakonu Braci Mniejszych Reformatów prowincji ruskiej (Ordinis Fratrum Minorum Sancti Francisci Strictoris Observantiae Reformatorum), jednej z gałęzi zakonu św. Franciszka z Asyżu, rozproszona jest po wielu archiwalno-bibliotecznych instytucjach Ukrainy¹⁸. Znajduje się również w odrębnym zespole Instytutu Rękopisów (zespół 314)¹⁹. W badanym przez nas zbiorze mieszczą się tylko dwa dokumenty należące do spuścizny reformatów. Jeden z nich to opis kościoła i klasztoru reformackiego w Dederkałach (z lat 1829–1830)²⁰.

Kościół parafialny pw. Podwyższenia Świętego Krzyża razem z klasztorem wybudował w Dederkałach Wielkich w 1735 r. Antoni Wyszpolski i osadził tam Zakon Braci Mniejszych św. Franciszka (reformatów), których sprowadził z Zośniszcz. W 1760 r. sędzia grodzki krzemieniecki Michał de Grotius Preys ufundował w Dederkałach Wielkich murowany kościół rokokowy i klasztor, który istniał tu do 1891 r. Był on ostatnim najdłużej działającym klasztorem reformatów na obszarze carskiej Rosji, jak również ostatnim zamkniętym przez władze carskie na Wołyniu²¹.

Kolejny dokument reformatów pod tytułem *Breve compendium capitulorum ac electorum in illis superiorum huius almae provinciae*²² pochodzi z XVIII w. i dotyczy różnych wiadomości o działalności reformatów prowincji ruskiej, przepisanych w archiwum konwentu w Rawie Ruskiej.

Franciszkanie

W zbiorze znajdują się ekstrakty dokumentów dotyczących klasztoru franciszkanów w Międzyrzeczu (koło Ostroga, na Wołyniu). Klasztor międzyrzecki prezentuje skomplikowaną historię wielowyznaniowego terenu. Powstał on dzięki staraniom księcia Janusza Ostrońskiego,

¹⁸ Największa część spuścizny znajduje się w Instytucie Rękopisów NBUW, gdzie jest odrębny zespół pod tytułem: *Ф. 314, Реформати руської провінції. Збірка архівних документів 1744–1823 pp.* Inna część przechowywana jest w Państwowym Archiwum w Żytomierzu, f. 90, op. 1, spr. 1283, 1284 i 1313 (wizytacje za lata 1876–1881, 1884–1889).

¹⁹ Szczegółowo o tym w artykule В. Лось, *Рукописна спадщина монастирів Греко- та Римо-католицької церкв у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*, „Hereditas Monasteriorum” 2015, вип. 6, s. 237–250.

²⁰ IP НБУВ, ф. 332, № 19, 20.

²¹ W. Rosowski, *Archiwalia na temat skasowanych klasztorów w zbiorach państwowych archiwów w Kijowie i Żytomierzu na Ukrainie w świetle kwerendy przeprowadzonej w dniach 5–23 VIII 2013 r.*, „Hereditas Monasteriorum” 2014, t. 5, s. 269–294.

²² IP НБУВ, ф. 332, № 83.

23 A. Betlej, *Źródła do siedemnasto- i osiemnastowiecznych dziejów artystycznych kościoła i klasztoru oo. bernardynów w Sokalu*, https://archiv.ub.uniheidelberg.de/artdok/6927/1/Betlej_Zrodla_do_siedemnasto_1999.pdf [dostęp: 21.02.2121].

który oddał prawosławną cerkiew (istniejącą tam od XV w.) ojcom franciszkanom i ufundował dla nich klasztor, bardzo znany na Ukrainie. Klasztor pozostawał w rękach zakonu do 1866 r., gdy władze rosyjskie dokonały jego kasaty, a przywróciły dawną cerkiew, organizując prawosławną parafię. Obecnie znajduje się w tym miejscu prawosławny monaster Świętej Trójcy.

Klasztor ten cieszył się szczególnym zainteresowaniem, ponieważ znajdował się tam cudowny obraz: Matka Boża dająca życie, wizerunek ten był czczony również przez franciszkanów, zaś w 1779 r. został ukoronowany na mocy decyzji papieża Benedykta XIV.

Dokumenty prezentowane w zbiorze (dwie jednostki archiwalne) dotyczą sporów sądowych zakonników międzyrzeckich i Andrzeja Koreckiego z XVIII w. Są także wyciągi z akt ksiąg miejskich, ziemskich, trybunalskich, protokoły ziemskich sądów rejonowych, korespondencja i inne pisma związane z funkcjonowaniem klasztoru międzyrzeckiego w XVI–XIX w.

Bernardyni

Oprócz dokumentów klasztoru międzyrzeckiego w zbiorze znajduje się cenny dokument należący do spuścizny Zakonu Braci Mniejszych Bernardynów w Sokalu. Klasztor bernardynów w Sokalu (ufundowany w 1599) cieszył się również popularnością od XVII w. ze względu na obecny tutaj cudowny obraz Matki Bożej Pocieszenia (kopia częstochowskiej NMP), który także został ukoronowany w 1724 r. Po tym wydarzeniu z lokalnego miejsca kultu Sokal urósł do rangi sanktuarium regionalnego nazywanego ruską Częstochową²³. Klasztor szczęśliwie przetrwał do połowy XX w. W roku 1951, po wymianie terytoriów z ZSRR został zlikwidowany. Bernardyni zabrali ze sobą obraz; pierwotnie do kościoła bernardyńskiego w Krakowie, a od 2002 r. znajduje się on w sanktuarium w Hrubieszowie.

Prawdopodobnie w tym samym czasie bernardyni zabrali też ze sobą dokumenty archiwalno-biblioteczne.

Zakładamy, że badany dokument został wtedy zgubiony i później w jakiś sposób trafił do biblioteki BNUW. Ogólnie rzecz biorąc, los tego rękopisu, jak i wielu innych w tym zbiorze, czeka na swoich badaczy.

Rękopis pod tytułem *Memoryał [...] dla dusz [...] braci zakonu S. Oyca y patriarchy Franciszka [...] w konwencie sokalskim pamięć dla braci na zawsze zostawiona* (1751) prawdopodobnie jest tym zagubionym oryginałem, na co wskazuje przeprowadzone sprawdzanie katalogu archiwalnego oo. bernardynów²⁴ i będzie ciekawy dla badaczy Zakonu Braci Mniejszych – bernardynów.

Dominikanie

O ile losy klasztoru bernardynów w Sokalu są dość dobrze znane, o tyle klasztor dominikanów w Owruczu – już nie. Informacje o nim są bardzo fragmentaryczne.

W Owruczu, na północy Wołynia od XVII w. istniał klasztor dominikanów pod wezwaniem św. Jacka, który powstał jeszcze przed powstaniem Chmielnickiego (pierwsza wzmianka o fundacji klasztoru w Owruczu pochodzi z 1628 r.)²⁵. Według legendy klasztor ten był założony przez św. Jacka.

Kłęski socjalne XVII w. spowodowały poważne zaburzenia w funkcjonowaniu klasztoru²⁶. Dominikanie zostali wypędzeni z miasta przez Tatarów, a ich klasztor popadł w ruinę. Jego odnowa odbyła się przypuszczalnie w latach 1682–1683²⁷. Dopiero w XVIII stuleciu pojawiają się kolejne wzmianki na jego temat, mianowicie – w 1723 r. chorąży żytomierski Stanisław Wentury Hański zapisał dominikanom 15 000 złotych na wsi Jackiewiczach, a Bonawentura Hański przeznaczył na ich klasztor 10 000 złotych. W kościele dominikańskim w Owruczu również znajdował się cudowny obraz Matki Bożej, znanej ze swoich zbawczych walorów poza parafią.

Klasztor owrucki jest szczególnie mało zbadany, ponieważ zachowała się na jego temat tylko niewielka liczba dokumentów²⁸. Dlatego dla badaczy zakonu

²⁴ H.E. Wyczawski, *Katalog Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie*, cz. 2: *Rękopisy*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 4, <https://czasopisma.kul.pl/abmk/article/view/6230> [dostęp: 23.01.2021].

²⁵ Wołyniak, *Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej*, cz. 2, Kraków 1923.

²⁶ J. Chachaj, *Stan i odbudowa sieci kościelnej w łacińskiej diecezji kijowskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2007, t. 87, s. 5, 16–17.

²⁷ А. Сичевський, *Духовно-символічний простір римо-католицької церкви північної Житомирщини у XVII–XIX ст.*, „Intermarum: історія, політика, культура” 2016, вип. 36, s. 302–323, http://nbuv.gov.ua/UJRN/inhpc_2016_3_29 [dostęp: 17.02.2021].

²⁸ Księgi grodzkie i ziemskie owruckie najmniej zachowane do naszych czasów.

29 IP НБУВ, ф.332, № 71.

30 Zakon funkcjonował w Polsce od XIII w. do roku 1783, do naszych czasów przetrwała tylko gałąź żeńska. W roku 2010 została odrodzona w Polsce gałąź męska. Por. M. Kluba, *Duchacy wracają do Krakowa*, <https://krakow.gosc.pl/doc/4839212.Duchacy-wracaja-do-Krakowa> [dostęp: 17.02.2021]; K. Antosiewicz, *Zakon Ducha Świętego de Saxia w Polsce średniowiecznej. Uwagi wstępne*, „Nasza Przeszłość”, http://naszaprzeszosc.pl/files/tomo23_05.pdf [dostęp: 11.02.2021].

31 K. Antosiewicz, *Zachowane źródła do dziejów Zakonu Św. Ducha de Saxia w Polsce*, „Archiwa. Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 20, <https://czasopisma.kul.pl/index.php/abmk/article/view/6624/6182> [dostęp: 11.02.2021]. Autorka pisze o ciężkich losach archiwalnych i bibliotecznych zbiorów duchaków, część, która przetrwała do naszych czasów, przechowywana jest dzisiaj w Archiwum Metropolitalnym w Krakowie.

32 IP НБУВ, ф. 332, № 16.

dominikanów ruskiej prowincji oryginały i kopie aktów z XVII i XVIII w. zgromadzone w tym zespole będą bardzo przydatne²⁹.

Zakon Ducha Świętego

Duchacy, czyli zakon Kanoników Regularnych Świętego Ducha de Saxia, którego męska gałąź została skasowana w Polsce w końcu XVIII w.³⁰, również posiada kilka jednostek archiwalnych w zbiorze. Burzliwy los tego zakonu spowodował, że posiada on słabą reprezentację źródłową. Według badaczki spuścizny zakonu Klary Antosiewicz niewiele z archiwaliów zakonnych przetrwało do naszych czasów³¹, dlatego krótkie notatki z historii zakonu Ducha Świętego, datowane na XVIII w., oraz rękopis *Historia o początkach kanoników regularnych zakonu Świętego Ducha de Saxia* nieznanego autora, datowany prawdopodobnie na koniec XVIII w., niewątpliwie przyciągną uwagę badaczy.

Bazylianie

Pozostając nadal w kręgu materiałów archiwalnych proveniencji kościelnej, warto zwrócić uwagę na archiwalia dotyczące Cerkwi unickiej. Konkretnie chodzi tu o Zakon św. Bazylego Wielkiego, który również tu jest reprezentowany.

Znajduje się tu protokół wizytacyjny klasztoru bazylianek w Wilnie, przeprowadzony przez kijowskiego metropolitę Jasona Smogorzewskiego w 1781 r.³² Wizytacja ta jest szczęśliwie ocalałym rękopisem nieodkrytym jeszcze przez badaczy.

Klasztor bazylianek w Wilnie ma długą historię, był on już znany w końcu XVI w. W 1589 r. mamy pierwszą wzmiankę o żeńskim klasztorze przy prawosławnej cerkwi Świętej Trójcy. Od początku XVII w., w czasie religijnych konfliktów między prawosławnymi a unitami przełożona klasztoru dała wsparcie archimandrycie

klasztoru Świętej Trójcy Józefowi Rutskiemu, w przyszości unickiemu metropolicie³³, więc od tego czasu rozpoczyna się okres unicki w historii klasztoru, do którego rekonstrukcji będzie pożyteczny dany rękopis. Klasztor został zlikwidowany w 1839 r., razem z Cerkwią unicką w imperium rosyjskim.

Oprócz bazylianek mamy dokument dotyczący męskiej gałęzi zakonu św. Bazylego Wielkiego, a mianowicie – klasztoru bazylikańskiego w Kaniowie, w województwie kijowskim. Wiemy o nim, że był to jak zwykle na tych terenach najpierw monaster prawosławny, który został zniszczony przez Turków w 1678 r., a mnisi przenieśli się za miasto, nad Dniepr. Pod koniec XVII w. ruiny przejęli bazylianie unicy. Klasztor jest bardzo znany z powodu istniejącej w nim szkoły podwydziałowej (utworzona przez archimandrytę monasteru Bonifacego Fizikiewicza), którą w 1781 r. przejęła i zorganizowała Komisja Edukacji Narodowej. Szkoła liczyła ok. 200 uczniów i cieszyła się dużym uznaniem do samej likwidacji klasztoru w 1831 r.³⁴ Obecny rękopis pod tytułem *Wiadomość naypotrzebniejsza przełożonym miejsc o ludziach w klasztorze archimandryczym kaniowskim służących*³⁵ należy do wewnętrznej dokumentacji klasztoru i jest swego rodzaju katalogiem personalnym zakonników z lat 1776–1807.

Spuścizna jeszcze jednego z klasztorów bazylikańskich Kijowszczyzny, umańskiego, również jest tu przedstawiona. Jest to dokument fundacyjny klasztoru z 1766 r. nadany przez Franciszka Salezego Potockiego, fundatora wyżej wymienionej placówki. Klasztor ze swoją słynną szkołą, gdzie wykształcenie otrzymało wielu przedstawicieli polskich rodzin z ziem ukraińskich³⁶, funkcjonował do 1831 r., kiedy to został zlikwidowany przez rząd rosyjski³⁷. Badany dokument jest XIX-wieczną kopią oryginału przechowywanego w Centralnym Historycznym Archiwum w Kijowie³⁸. I jest to chyba jedyna kopia reprezentowana wśród rękopisów klasztornych.

33 О. Дух, *Святотроїцька святиня у Вільно [w:] На перехресті культур. Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільносі. Колективна монографія*, А. Бумблаускаса, С. Кулявічюса, І. Скочилиса (ред.), Львів 2018, s. 226–227.

34 Н. Басиста, Т. Ярмош, *Канівське василіанське училище [w:] Архітектурна та культурна спадщина історичних міст країн Центрально-Східної Європи. Колективна монографія*, Р. Димчик, І. Кривошея, Н. Моравець (ред.), Умань, Познань, Ченстохова 2016, s. 163.

35 IP НБУВ, ф. 332, № 87.

36 D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t. 2: *Szkoły podstawowe i średnie*, Lublin 1991, s. 194.

37 І. К. Кривошея, *Уманський василіанський монастир (1765–1834)*, Умань 2009.

38 Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 34, спр. 1415, арк. 464; І.К. Кривошея, *op. cit.*, s. 11.

39 Księgozbiór kolegium znajduje się w oddziale bibliotecznych zbiorów i historycznych kolekcji Biblioteki Narodowej Ukrainy w Kijowie. Por. I.O. Циборовська-Римарович, *Бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму: історія, склад і зміст бібліотечного фонду* [w:] *Студії і матеріали з історії Волині 2009*, В. Собчук (ред.), Кременець 2009, s. 104–115.

Blok edukacyjny

Mniejszą, ale nie mniej ciekawą częścią zespołu są materiały edukacyjne, zwłaszcza dotyczące Gimnazjum (później Liceum) Krzemienieckiego. Ta polska uczelnia w Krzemieńcu na Wołyniu istniała w latach 1805–1831, powstała dzięki inicjatywie Tadeusza Czackiego. Wiadomo, że po kasacie Liceum zgromadzone w nim cenne zbiory (m.in. bogata biblioteka licząca przeszło 50 000 tomów, zbiory przyrodnicze, galeria obrazów i gabloty numizmatyczne) przekazano nowo powstałemu uniwersytetowi św. Włodzimierza w Kijowie (obecnie Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki). Część tej kolekcji później została przekazana do BNUW. Prawdopodobnie dokumenty, które zostały teraz opisane, należą do zaginionej części tych zbiorów.

Na badaczy czekają oryginały z pieczętkami księgi przychodu kasy Liceum Krzemienieckiego za 1818 r., księga dochodów i wydatków biblioteki Liceum z lat 1816–1821 oraz inne dokumenty związane z działalnością wizytacyjną Tadeusza Czackiego.

Jest tu katalog książek i rękopisów zbioru kolegium jezuیتów w Krzemieńcu, które znajdowały się w bibliotece Liceum. Wiadomo, że na siedzibę Gimnazjum Wołyńskiego obrano dawne kolegium jezuїцьkie, więc nic dziwnego, że jego zbiory biblioteczne również były przekazane tej placówce³⁹. Znajduje się tu też kopia słynnego katalogu starożytnych monet krzemienieckiego gimnazjum.

Dla historyków szkolnictwa bazylińskiego będzie ciekawy rachunek roczny za utrzymanie szkół bazylińskich w monasterze kaniowskim z lat 1796–1797 oraz księga rezygnacji rektorów wileńskiego uniwersytetu z lat 1778–1787 (*Liber resignationis rectoratus Vil[nensis] ab anno 1778*) i wiele innych dokumentów.

Zdecydowaną większość w zespole stanowią rękopisy i druki podręczników XIX-wiecznych oraz z początku XX w. z różnych dziedzin. Dla badaczy życia społeczno-kulturalnego w zaborze rosyjskim będzie pożyteczna

znajdująca się tu literatura patriotyczna kształtująca młodych Polaków. Są tu również czasopisma: rękopiśmienny „Anioł Stróż”, pisemko dla dzieci, oraz „Bledny Ognik” z początku XX w. Wszystko to może być ciekawe dla historyków i literaturoznawców.

Nieznane autografy polskich autorów kresowiaków XIX w.

Osobno należy zwrócić uwagę na przechowywaną w kolekcji spuściznę twórczości literackiej i muzycznej polskich poetów – kresowian. Większość z nich dotarła do nas w drukach oraz kopiach rękopiśmiennych przechowywanych i przepisywanych w prywatnych bibliotekach. Są tu utwory Józefa Zaleskiego (1802–1886), przedstawiciela „szkoły ukraińskiej” polskiego romantyzmu, Tomasza Padury (1801–1871), Wincenta Pola (1807–1872), Aleksandra Fredry (1793–1876) i innych. Najciekawsze jest to, że oprócz druków i kopii są tu również oryginalne prace i autografy. Autografy te zostały odkryte i opisane w artykule badaczki Bułatowej na łamach czasopisma „Рукописна та книжкова спадщина України”⁴⁰, więc pozwolę sobie jedynie na zapoznanie czytelnika z informacją, o jakich pracach mówimy. Chodzi tu o autografy utworów znanych artystów kresowiaków Jana Prusinowskiego⁴¹ (1818–1892), Felicjana Medarda Faleńskiego (1825–1910), kompozytora Jana Bolesława Ćwiklicza czy architekta Adama Idźkowskiego (1798–1879).

W zbiorze znajdują się oryginalne utwory poetyckie, tłumaczenia (pieśni Heinricha Heinego) oraz części dramatu Jana „Hannula” Prusinowskiego⁴².

Następną perełką jest oryginał powieści *Na morzu* Faleńskiego, poety, dramaturga, prozaika, tłumacza. Chociaż artysta nie pochodził z Kresów, wiadomo, że przez pewien czas zamieszkiwał na Wołyniu⁴³, ewentualnie w tym okresie powstał jego utwór datowany na rok 1857⁴⁴.

40 С. Булатова, *Невідомі автографи польських авторів у фонді 332 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*, „Рукописна та книжкова спадщина України” 2013, вип. 17, s. 152–167, <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000711> [dostęp: 17.01.2021].

41 Prusinowski Jan [w:] *Internetowy polski słownik biograficzny*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jan-prusinowski> [dostęp 13.02.2021].

42 С. Булатова, *Невідомі автографи...*, s. 157.

43 Por. Felicjan Medard Faleński, https://pl.wikipedia.org/wiki/Felicjan_Fale%C5%84ski [dostęp: 11.02.2021].

44 ІР НБУВ, ф. 332, № 333; С. Булатова, *Невідомі автографи...*, s. 159.

45 IP НБУВ, ф. 332, № 325.

46 C. Булатова, *Невідомі автографи...*, s. 155.

47 *Ibidem*, s. 161.

48 IP НБУВ, ф. 332, № 349–350; C. Булатова, *Невідомі автографи...*, s. 163–164.

49 C. Булатова, *Невідомі автографи...*, s. 157. Leon Idzikowski (1827–1865), polski księgarz, wydawca i przedsiębiorca. Założyciel największej i najslawniejszej księgarni i firmy wydawniczej w Kijowie.

50 B. Ćwiklicz, *Polskie pieśni i piosnki*. 2. *Ty za ciemną skryte chmurą*, http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/docmetadata?id=44354&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI [dostęp: 15.01.2021].

W zbiorze znajduje się ciekawy oryginał utworu pod tytułem *Rys historyczny początku i wzrostu miasta Warszawy i okolic* nieznanego autora⁴⁵. Switłana Bułatowa uważa, że autorem jest polski literat i wydawca, historyk Warszawy Kazimierz Władysław Wójcicki (1807–1879)⁴⁶. Znajduje się tu także oryginał pracy naukowej znanego architekta, polskiego inżyniera budownictwa Idżkowskiego *Monumento del secolo* [Cosmologografia]⁴⁷.

Oprócz prac literackich w zbiorze są utwory muzyczne zapomnianego polskiego kompozytora kresowiaka Ćwiklicza pod tytułem *Czy ze mnie mógł być polski kompozytor? Zbiór oryginalnych chorków w polskim stylu*⁴⁸. Utwór datowany na lata 1911–1912 był napisany w Kijowie.

Niestety nie udało się ustalić biograficznej informacji o tym muzyku, nie ma o nim wzmianki w specjalistycznych słownikach i encyklopediach. Był to niewątpliwie artysta z Kresów, którego utwory były znane i drukowane raczej w lokalnych katalogach. Bułatowa twierdzi, że znalazła jego dzieła w katalogu polskiego wydawcy i księgarza Leona Idzikowskiego⁴⁹ w Kijowie pod rokiem 1915. Udało mi się odnaleźć tylko jeden jego utwór muzyczny w Mazowieckiej Bibliotece Cyfrowej, mianowicie – *Polskie pieśni i piosenki*, wydany w Kijowie w 1902 r.⁵⁰

Reasumując, należy zauważyć, że szczegółowe omówienie archiwalnej kolekcji umożliwiałoby nie tylko odnalezienie nieznanymi źródeł klasztorne, ale także pomaga odkrywać nieznanymi lub całkiem zapomniane imiona polskich artystów.

Na koniec, aby jeszcze bardziej zwrócić uwagę badaczy na omawiany zespół, zaprezentuję ciekawostkę ze zbioru. Głównie chodzi tu o dzienniki przeważnie nieznanymi autorów. Jeden z nich przyciągnął moją uwagę, jest to dziennik z podróży do Stambułu nieznanego autora. Wiadomo tylko, że opisuje wydarzenia z lat 1789–1790, w których brał udział również, oprócz autora, starosta szczyrzecki, poseł i ambasador Rzeczypospolitej w Imperium Osmańskim w latach 1788–1792 Franciszek Piotr

Potocki, znany ze swego wielkiego orszaku, który towarzyszył mu w podróży z Polski do Stambułu (liczącego 102 osoby)⁵¹. Prawdopodobnie autorem dziennika był ktoś z tego właśnie orszaku. Dokument opisuje początki podróży, wyruszenie z Poznania w sierpniu 1789 r. i dotarcie do Stambułu w marcu 1790 r. – będzie niewątpliwie ciekawy dla badaczy życia codziennego epoki oświecenia⁵².

Kolekcja dokumentów z Instytutu Rękopisów Biblioteki Narodowej w Kijowie jest niezwykle cennym źródłem interdyscyplinarnym i będzie bardzo przydatna zarówno dla historyków, jak i literaturoznawców i muzyków. Niewątpliwie w tym zbiorze znajduje się jeszcze wiele ciekawostek i perełek, które czekają na swego badacza.

51 *Potocki Franciszek Piotr h. Pilawa (1745–1829)* [w:] *Internetowy polski słownik biograficzny*, <https://www.ipspb.nina.gov.pl/a/biografia/franciszek-piotr-potocki-h-pilawa> [dostęp: 11.01.2021].

52 IP HBYB, ф. 332, № 160.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

- Institut rukopisu Nacional'noi Biblioteki Ukraïni im. I.V. Vernads'kogo, f.332. [Kolekcija dokumentiv religijnih ta osvitnih institucij ta osib privatnih pol's'kogo pohodzhennja]: № 16, 19, 20, 71, 73, 78, 81, 82, 83, 87, 160, 325, 332, 333, 349, 350.
- Central'nij derzhavnij istorichnij arhiv Ukraïni v m. Kievi, f. 442, op. 34, spr. 1415, ark. 464.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia wypisany roku 1757 dnia 24 lipca*, J. Dumanowski, S. Bułatowa (oprac.), Warszawa 2021.

OPRACOWANIA I ARTYKUŁY NAUKOWE

- Antosiewicz K., *Zakon Ducha Świętego de Saxia w Polsce średniowiecznej. Uwagi wstępne*, „Nasza Przeszłość”, http://naszaprzeszlosc.pl/files/tomo23_05.pdf [dostęp: 11.02.2021].
- Antosiewicz K., *Zachowane źródła do dziejów Zakonu Św. Ducha de Saxia w Polsce*, „Archiwa. Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 20, <https://czasopisma.kul.pl/index.php/abmk/article/view/6624/6182> [dostęp: 11.02.2021].
- Basista N., Jarmosh T., *Kanivs'ke vasilians'ke uchilishhe [w:] Arhitekturna ta kul'turna spadshhina istorichnih mist kraïn Central'no-Shidnoi Evropi. Koelktivna monografija*, R. Dimchika, I. Krivosheï, N. Moravcja (red.), Uman'–Poznan'–Chenstohova 2016, s. 163.
- Beauvois D., *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t. 2: *Szkoły podstawowe i średnie*, Lublin 1991, s. 194.
- Betlej A., *Źródła do siedemnasto- i osiemnastowiecznych dziejów artystycznych kościoła i klasztoru oo. bernardynów w Sokalu*, [hhttps://archiv.ub.uniheidelberg.de/artdok/6927/1/Betlej_Zrodla_do_siedemnasto_1999.pdf](https://archiv.ub.uniheidelberg.de/artdok/6927/1/Betlej_Zrodla_do_siedemnasto_1999.pdf) [dostęp: 21.02.2121].
- Bulatova S., *Arheografichna j istorichna pamjatka ezuïtiv kolegiumu Sv. Jana v Jaroslavli kincja HVII st. Z fondiv Institutu Rukopisu Nacional'noi Biblioteki Ukraïni imeni V.I. Vernads'kogo*, „Rukopisna ta knizhkova spadshhina Ukraïni” 2014, vip. 18, s. 3–37.
- Bulatova S., *Rukopisna kniga HVIII st. z istorii staropol's'koï kuhni „Zbiór dla kuchmistrza jak potraw jako ciast robienia” z fondiv Institutu rukopisu Nacional'noi biblioteki Ukraïni imeni V.I. Vernads'kogo*, „Rukopisna ta knizhkova spadshhina Ukraïni” 2016, vip. 20, s. 22–42.

- Bulatova S., *Kolekcija dokumentiv religijnih i navchal'nih ustanov ta privatnih osib pol'skogo pohodzhennja* [w:] *Arhivi, kolkcii ta zibrannja derzhavnih, gromads'kih ta religijnih ustanov u fondah Institutu rukopisu. Putivnik, Putivnik, L.A. Dubrovina (red.), Kiiv 2015, s. 237.*
- Bulatova S.O., *Nevidomi avtografi pol's'kih avtoriv u fondi 332 Institutu rukopisu Nacional'noi biblioteki Ukraïni imeni V.I. Vernads'kogo*, „Rukopisna ta knizhkova spadshhina Ukraïni” 2013, vip. 17, s. 152–167, <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-000000711> [dostęp: 17.01.2021].
- Chachaj J., *Stan i odbudowa sieci kościelnej w łacińskiej diecezji kijowskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2007, t. 87, s. 5–65.
- Ciborovs'ka-Rimarovich I.O., *Biblioteka Kremenec'kogo ezuits'kogo kolegiumu: istorija, sklad i zmist bibliotechnogo fondu* [w:] *Studii i materialy z istorii Volini 2009*, V. Sobchuk (red.), Kremenec' 2009, s. 104–115.
- Ćwiklicz B., *Polskie pieśni i piosnki. 2. Ty za ciemną skryte chmurą*, http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/docmetadata?id=44354&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI [dostęp: 15.01.2021].
- Domaradzki Adam Damazy, h. *Ostoja (1806–1863)* [w:] *Internetowy polski słownik biograficzny*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/adam-damazys-domaradzki-h-ostoja> [dostęp: 10.02.2021].
- Duh O., *Svjatotreič'ka svjatinja u Vil'no* [v:] *Na perehresti kul'tur. Monastir i hram Presvjatoj Trijci u Vil'njusi. Kolektivna monografija*, A. Bumblauskasa, S. Kuljavichjusa, I. Skochiljasa (red.), L'viv 2018, s. 226–227.
- Felicjan Medard Faleński, https://pl.wikipedia.org/wiki/Felicjan_Faleński [dostęp: 11.02.2021].
- Gregorz od Ducha Świętego, *Ozdoba y Obrona Ukraińskich Krajów Przecudowna w Berdyczowskim Obrazie Marya, Watykańskimi Koronami od Benedykta XIV Papieża Ukoronowana*, Berdyczew 1765.
- Kluba M., *Duchacy wracają do Krakowa*, <https://krakow.gosc.pl/doc/4839212.Duchacy-wracaja-do-Krakowa> [dostęp: 17.02.2021].
- Krivosheja I.K., *Umans'kij vasilians'kij monastir (1765–1834)*, Uman' 2009.
- Leń K., *Rekonstrukcja archiwum dawnego kolegium jezuitów Św. Jana w Jarosławiu*, Warszawa 1983, s. 16.
- Loś V., *Rukopisna spadshhina monastiriv Greko- ta Rimo-katolic'koi cerkov u fondah Institutu rukopisu Nacional'noi biblioteki Ukraïni imeni V.I. Vernads'kogo*, „Hereditas Monasteriorum” 2015, vip. 6, s. 237–250.
- Potocki Franciszek Piotr h. *Pilawa (1745–1829)* [w:] *Internetowy polski słownik biograficzny*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/franciszek-piotr-potocki-h-pilawa> [dostęp: 11.01.2021].

- Prusinowski Jan [w:] *Internetowy polski słownik biograficzny*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jan-prusinowski> [dostęp: 13.02.2021].
- Rosowski W., *Archiwalia na temat skasowanych klasztorów w zbiorach państwowych archiwów w Kijowie i Żytomierzu na Ukrainie w świetle kwerendy przeprowadzonej w dniach 5–23 VIII 2013 r.*, „Hereditas Monasteriorum” 2014, t. 5, s. 269–294, <http://pw.kasaty.pl/pl/klasztor/Monastery/1539.html> [dostęp: 12.02.2021].
- Sichevs’kij A., *Duhovno-simvolichnij prostir rimo-katolic’koï cerkvi pivnichnoï Zhitomirshhini u HVII–HIH st.*, „Intermarum: istorija, politika, kul’tura” 2016, vip. 3b, s. 302–323, http://nbuv.gov.ua/UJRN/inhpc_2016_3_29 [dostęp: 17.02.2021].
- Wanat B., *Klasztor karmelitów bosych w Berdyczowie na Ukrainie*, Kraków 2007.
- Wołyniak [Giżycki J.M.], *Wykaz klasztorów dominikańskich prowincyi ruskiej*, cz. 2, Kraków 1923.
- Wyczawski H.E., *Katalog Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie*, cz. 2: *Rękopisy*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 4, <https://czasopisma.kul.pl/abmk/article/view/6230> [dostęp: 23.01.2021].
- „Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia” – perła odnaleziona w Kijowie, <https://www.polskieradio.pl/8/2385/Artykul/2592316,Zbior-dla-kuchmistrza-tak-potraw-jako-ciast-robienia-perla-odnaleziona-w-Kijowie> [dostęp: 15.02.2021].
-